

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 151 (16761)

2003 чылдың
НОВАБЬ 27,
четверг

Ат салган шагы 16.30
Садар өртгээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. ООРЖАККА

Байыр чедирген чылыг сөстериңер болгаш Силерниң доктаамал деткимчеңер дээш өөрүп четтирдим! Ол дээрге меңээ бистиң аравыста тургустуна берген ажылчы болгаш кижизиг харылзааларның идегелдиг апарганын херечилеп турар, ону бедии-биле үнелеп, үр хуусаалыг болгаш үре-түннелдиг кады ажылдажыл-

гавыстың үндезини-дир деп санап тур мен. Бистиң девискээрлеривистиң аразында ажыл-агыйжы болгаш найыралдыг кады ажылдажылгалар моон соңгаар-даа хөгжүүрүнге болгаш быжыгарынга бүзүрээр мен.

Санкт-Петербургтуң губернатору
В.И.МАТВИЕНКО.

БОГУН — ИЕ ХУНУ

Хүндүлүг ада-чуртчуларым! Бистиң эргим аваларывыс! Чассыг, чараш херэеженнеривис!

Чоокта чаа бистиң календарывыска тыптып келген, ынчалза-даа бистиң шуптувуска чоок болгаш эргим апарган кайгамчык болгаш чаагай байырлал — **ИЕНИҢ ХУНУ-БИЛЕ** Силерге чүректин ханызындан изиг байыр чедирдим!

Бо байырлал болза оолдарыңарның болгаш кыстарыңарның Силерге ханы хүндүткелин болгаш ынакшылын илередип турар эвес, харын ниитилел амыдыралыңа Силерниң кайгамчык улуг ролуңарны, сагыш-сеткилиңерниң чазык-чаагайын херечилеп турар чугула көргүзүг болур. Чогум-на харын амыдыралды чаяп, өг-бүлени баштап, бисте бар эң эки чүүлдерни бодаратканы дээш Иелеривисти йөрээп чоруур бис.

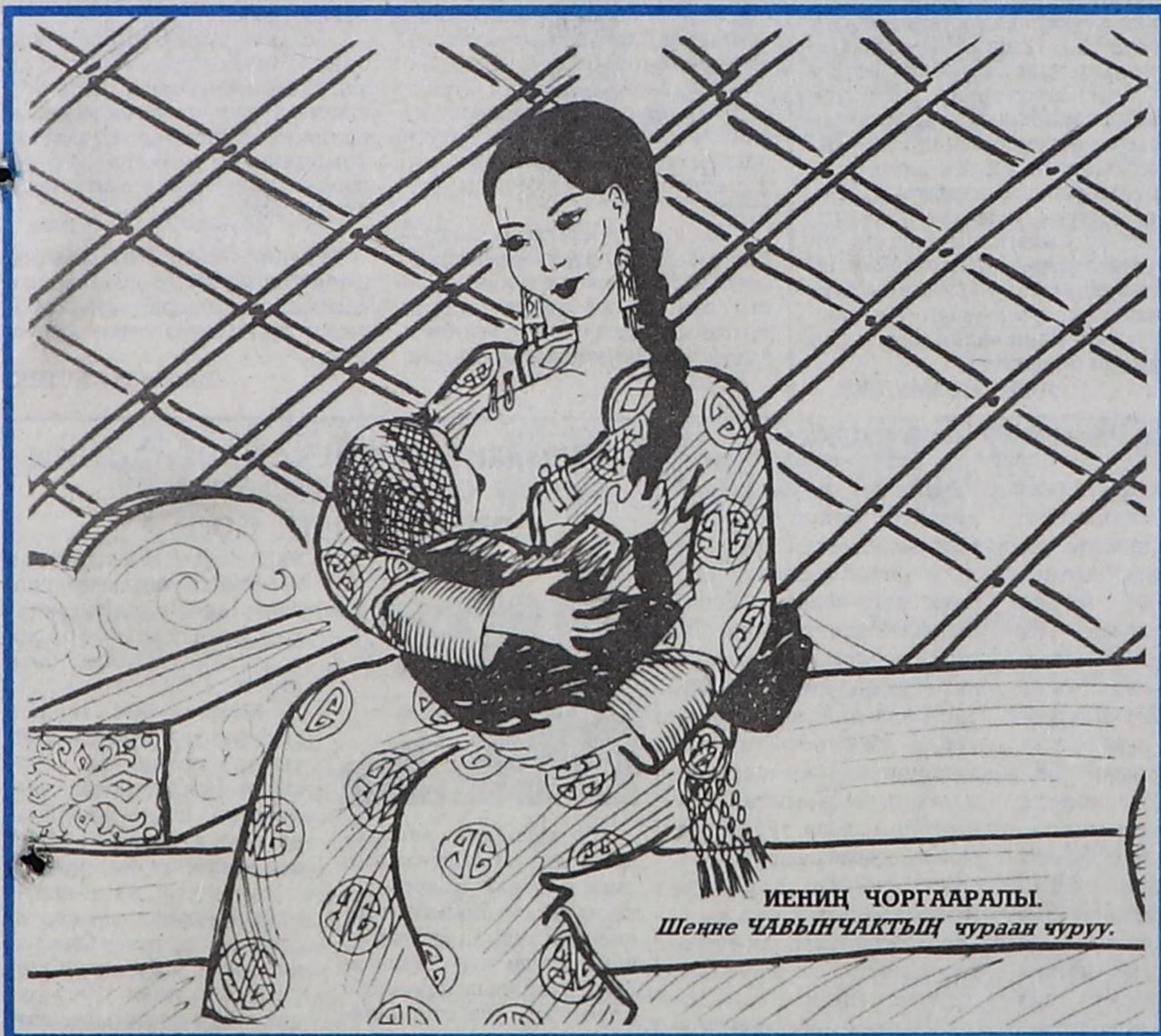
Сөөлгү чылдарда бистиң чуртувуста социал политиканың кол үнелиг чүүлү өг-бүлениң камгалакчызы ие кижиге апарганы өөрүнчүг. Өг-

бүлениң, ие-чаштын болгаш уругларның камгалалынче хөй-хөй хоойлужудулга актыларын, федералдыг тускай сорулгалыг болгаш республика программаларын угландырган.

Бистиң республикавыстың күш-ажылчы, хөй-ниити болгаш политиктиг ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг кириштишаан, ие кижиниң хүлээлгезин Чедишкинниг күүседип турар херэежен чонга өөрүп, магадаар мен. Олар шыдамык, арыг сеткилдиг болбушаан, ынакшып билириниң үлегери бооп турарлар.

Силерниң маадырлыг күш-ажылыңар, өг-бүлени быжыглаарыңа кириген үлүүңер болгаш бистиң республикавыстың төлөптүг хамаатыларын кижизидеринге кириген үлүүңер дээш өөрүп четтиргенимни илереттим. Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чаагай амыдыралды күзөдүм!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш.ООРЖАК.

ИЕНИҢ ЧОРГААРАЛЫ.
Шенне ЧАВЫНЧАКТЫҢ чураан чуруу.

АВА ЧҮРЭЭ

Ава кижиге дириг чораан
назынында
Ажы-төлүм менди, кадык
чорзуннар дээр.
Шаптараазын, кадыг-бергээ
таварышса,
Чаңгыс бодум чүктөзимзе
ажырбас дээр.

Идик-хептиң чаазын-даа,
чаражын-даа,
Ие кижиге уругларым
кетсиннер дээр.
Аъш-чемниң чаагай таптыг
амданнын-даа,
Ава кижиге ажы-төлге
арттырып каар.
Екатерина СААЯ.

ШАННАЛДАРНЫ ТЫВЫСКАН

Россия Федерациязының девискээринге, ооң иштинде Тывага 2002 чылда болуп эрткен чон чизезиниң организаствыг ажылдарыңа республиканың бүгү албан черлеринден идепкейлиг киришкеннерге шанналдарны ноябрь 25-те тывыскаан.

"Тувинская правда" солунуң кол редактору
О.И. Гавриловка шаннал тыпсып турары.

Шаннал езулалы.

Бүгү-россияга эрткен чон чизезиниң түннелдери-биле алырга, Россия 145 млн. чурттакчылыг, ол делегейде 7-ги черни ээлеп турар. Эр улустун саны херэежен улустан 10 млн. ажыг кижиге эвээш. Тываның чурттакчы чону 305,5 муң кижиге. 1989 чылда эрткен чизелээштинге бодаарга, бо удаада республиканың хоорай черде чурттакчыларының саны көдээ суурлардан көвүдөп, ниити чурттакчы чоннуң 52 хуузун тургузуп турар.

Чон чизезинге идепкейлиг киришкени дээш ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы И.Н. Товариштай, ТР-ниң өөредилге сайыды П.А. Морозов, күрүнениң «Тыва» телерадиокомпаниязының даргазы Р.В. Тас-оол, «Тувинская правда», «Шын» солуннарның кол редак-

торлары О.И. Гаврилов, А.О. Хертек дээш, шупту 29 кижиге «Бүгү-россияның чон чизезиниң ажылыңа кириген ачы-хавыязы дээш» деп медальдарны тывыскаан.

Олышкаш «Бүгү-россияның чон чизезиниң ажылыңа идепкейлиг киришкени дээш» деп, РФ-тиң Күрүнениң статистика талазы-биле комитетиниң тускай хөрек демдектери-биле 10 кижини шааннаан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Тывада федералдыг кол инспектор В.И. Чернышев, ТР-ниң Күрүнениң статистика талазы-биле комитетиниң даргазы В.Д. Талтаева шаннатканнарга байыр чедиргеннер.

Чойганмаа САТ.
В. САВИНЫХТЫҢ,
В. БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
чуруктары.

ТР-НИҢ ЧАЗААНДАН

ТР-ниң Чазак Танды кожуун чагыргагазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Лариса Болуш-ооловна ООРЖАКТЫҢ элекке мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

МУРНАДЫ КӨӨР ЧҮҮДЕР – ОДАЛГА-ЭНЕРГЕТИКА КОМПЛЕКЗИНИН АЙТЫРЫГЛАРЫ

Вторникте ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак республика найысылалының чылыг-биле хандырылганың болгаш кожууннарже хөмүр сөөртүлгезиниң айтырыгының талазы-биле чөвүлел хуралды эрттирген. Хуралга хамаарышкан организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчуларыннан аңгыда кожуун чагыргаларының даргалары база

Хөмүр-даш уургайының директору Андриян Болат-оолдун чугаазы-биле алырга, бүдүрүлгедө хөмүрнү казып тывары-биле холбашкан бергедээшкиннер чок. Бүгү бар техниканы кышка белеткээн, кадрлар долузу-биле четчелеттинген. Ийи экскаватор ийи ээлчегде он дөрт-он дөрт шак ажылдап, санныг минута-ларның дургузунда улуг чүкк машиналарын хөмүр-биле чүдүрүп турар.

Хүн дургузунда 4 муң тонна чедир одаар чүлдү казып тып турар, белеткеттинген хөмүрнүн курлавыры – 110 муң тонна ажыг, а чазылдырган, өскээр чугаалаарга, экскаваторларның хымыштарыга узары эпиг болзун дээш коптарган хөмүрнүн курлавыры 50 муң тонна. Чаа чыдымнарны ажыдып казарының планын дагжылар чыл төнчүзүңгө чедир күүседир сорулгалыглар. Чүглө харын дизельдиг оттулар чүлдүн курлавырының эвээжи (хонукта чарыгдал нормазы – 3,5 тонна) чамдык айылызынышкыннарны болдуруп турар. ТР-ниң Чазаның Даргазы дагжыларның байдалын билишкенин хулээп көрүп, хөмүр-даш уургайына бир айның кывар-чаар материалдар курлавырын тургузарына ТР-ниң Чазандан дуза кадарын саналдаан.

Кыжын тоң чугула «барааныг» бүдүрүлгө чүгө-ле бодун дизельдиг оттулар чүл-биле хандырып шыдавайн турарыл? Хамык чылдагаан бүдүрүкчү биле хереглекчинин аразында удурдир өрелерде. Шахтерларга эң улуг өрелиглер – Кызыл хоорайның ЧЭТ-и, барык 80 млн. рубль. Кожууннарның аразында кым 6, а кым 3 млн. рубль өрелиглер бар, а хоорайларны санавааска, кожууннар саны республикада он чеди болгай. Бодунуң ээлчээнде «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы чүглө үндүрүлгелер талазы-биле 75 млн. рубль өрелиг, чаңгыс хөөлөр телевидинге безин айда ийиден дөрт миллионну чарыгдал турар.

Ындыг болзажок уургай Кызылдың ЧЭТ-инге хөмүрнү чээлиге үндүрүп бербишаан,

киришкен. Энергетиктерниң удуртулгасы-биле кады Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларны чылыг-биле хандырыгының айтырыглары шийтпирлеттинген. Чөвүлел хуралдың мурнуу чарыгында Ш.Д. Ооржак «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайына болгаш Кызылдың ЧЭТ-инге барыш чораан.

бажыңнарның болгаш оран-саваларның чылыг четкилерин одалга сезонунга багай белеткээнинден болган. Чылыг четкизин ажаап-тежээп турар специалистерниң дыңнады-биле алырга, үрелишкенин чок болдурган, температурлуг чурум норма-чижээнге кирген. Чылыг болгаш изиг суг хандырылганың талазы-биле нарын байдал Ак-Довурак хоорайда тургустунган. Ак-довуракчылар одалга сезонун чаңгыс ажылчын котелдуг эгелээн, а арткан ийи котелда амдыгаа дээр септелге ажылдары чоруп турар. Тус чериниң септекчилериниң кылып турары чедиги котел ажылгалче чүглө декабрьның төнчүзүнде кирер, а ирктучуларның кылып турары 15-ки котелда көрдүмээн бергедээшкиннер тургустунуп келген. Кандан кылган холалар үрелгенин олар тодаратканнар, септелге заводтарына холаларны кылдыртырынга безин, адак-ла дизе, бир ай ажыг хуусаа негеттинер. ТР-ниң энергетика сайыдының оралакчызы Николай Даңзыга удурткан специалистер бөлүү четпес конструкцияларны боттарының күжү-биле эде кылып деп белен эвес инженерлиг шийтпирни ола черге хулээп алган. Бергедээшкиннер турза-даа, ак-довуракчылар чылыг болгаш изиг суг берилдезинге хомудал чоктар.

Республиканың өске арткан котелдары одалга сезонунче ажылчын байдалдыг кирген, чамдык черлерге харын хөмүр-биле үзүктелишкенин туруп болур. Ш.Д. Ооржак ТР-ниң Чазак аппаратының болгаш яамаларының ажылдакчыларын, кожуун чагыргаларының даргаларын хөмүр сөөртүлгезинде маажымналышкын дээш чиди-биле шүгүмчүлээн. Чижээлээрге, Чаа-Хөл кожуун Чадааның хөмүр-даш уургайында каш-ла он километрде чыдар болзажок, кожууннун котельназында курлавыр тургустунмаан, хөмүрнү суугу же машинадан дорт одап турары билдинген.

Алберт ХОМУШКУ.

Тыва Республиканың Чазанда

БЮДЖЕТТИ КАМГАЛААНЫ

Тыва Республиканың Чазаның ноябрь 25-те болуп эрткен ээлчеглиг хуралына Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Москвага ажыл-албан кылып чораанының түңнелдерин Чазак кежигүннеринге бир дугаарында таныштырган. Команданың кежигүннери республиканың 2004 чылда бюджетин камгалаарынче кол кичээгени салган. Күрүне Думазына бюджеттин үшкү номчулгасы эрткен соонда ТР-ниң бюджетинде көрдүнгөн сан-чугагайлар хевээр арткан, бо чылдан ол хөй болур. Бюджет камгалалына ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.И. Лавриненко, ИХЯ-ның сайыды С.П. Аренин, культура сайыды Э.А. Данзын, өөредилге сайы-

дының оралакчызы Н.Э. Ооржак эн-не идепкейлиг киришкенин демдеглээн. ТР-ниң Кадык камгалал, Күш-ажыл болгаш социал политика яамаларының удуртукчулары бо чугула херекке четпес киришкен.

ТР-ниң Чазак бюджет адырының ажылдакчыларының октябрь 1-ден эгелеп өскөн шалың төлээр 700 млн. рубльди тып алып дээш улуг ажылды чоруткан. РФ-тин Саң-хөө яамызынга барып тургаш, ооң чартыын алган. Оон артканын 2004 чылдың бирги кварталында шийтпирлээр кылдыр дугурушкан. 2004 чылдың бюджетин камгалаар талазы-биле ам-даа кылыр ажылдарга Ш.Д. Ооржак доктааган.

КЕМ-ХЕРЕКТИҢ ҮНДЕЗИНИН ТЫВАР

«Республиканың девискээринге кижини өжөгээр өлүрер чорук-биле демиселди күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында» ТР-ниң Чазаның 2000 чылдың октябрьда хулээп алган доктаалының күүселдезинин сайгарылгасы хуралга шыңгы болган. Бо талазы-биле илеткелдерни ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы И.Н. Товариштай, ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы В.Э. Байкара, өөредилге сайыды П.А. Морозов, аныктар херектериниң талазы-биле күрүне комитетинин даргазы О. Ч. Ойдулапа кылган. Чазак Даргазы олардан баштайгы ийи илеткелчинин сан-чугагайлары чүгө дүүшкөк эвезин, бо чылдын он айларында аар кем-херек үлгеткен чеже кижини шийткенин, мурнунда кем-херек үлгеткеш шийттирип чорааннар амгы үеде кем-херек үлгедиишкенин чоруктар болгаш өске-даа айтырыгларны салган. Оларга тодаргай, билдингир харышлары берип шыдавааннар. Ынчангаш Ш.Д. Ооржак чугаалажып турар айтырыгның ханы анализин кылбаан, ооң үнүп турар үндезиннерин, чылдагааннарын, моон сонгаар бо хай-бачытты чайладырда чүнү кылырын тодаратпаан деп түңнелди үндүргөн.

Кожууннар, сумулар чагыргалары, хоойлу-дүрүм камгалаар органнар өжөгээр кижини өлүрер, шынары багай арага садар, арагалаар, кем-херек үлгедир чоруктар-биле кошкак, дээш чок

демиселди чорудуп турарын хуралга шүгүмчүлээн. Моон урундан эзирик кем-херек үлгедирлерин, өг-бүлелеринге төрелдер арагалааш, амы-тынынга четкирлерниң, шынары багай арага ишкеш хораналыг өлүрлерниң саны кызырыл-бастаан. Шагдаа ажылдакчыларына кожууннар, сумулар чагыргалары четпес дузалажып келген, улусчу дружиналар дыка хөй кожууннарда ажылдап эгелээвэн. Оон өске-даа четпестерни хуралга илереткен.

Ш.Д. Ооржак хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчылары, кожууннар, хоорайлар, сумулар чагыргалары кижини өжөгээр өлүрер, кем-херек үлгедир, арагалаар чоруктар-биле демиселди моон сонгаар кажангызындан-даа артык күштелдирерин, ооң үнүп турар чылдагааннарын тодардырын, бүгү талалыг ханы анализин кылырын, чон ортузунга кижизидилге ажылын экижидерин саналдап, шыңгыы негелдени кылган.

Бо айтырыгны дараазында болур Чазак хуралына катап ханы сайгарып көргөш, өжөгээр кижини өлүрер чорук-биле демиселди күштелдирер дугайында комплекстиг хемчеглерни хулээп алырын Чазак кежигүннери дугурушкан.

ТР-ниң Чазак хуралына республика уjur-дузалыг он ажыг айтырыгларны чугаалаш-каш, чогуур доктаалдарны хулээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Интернеттен медээлер

В.ПУТИН ГРУЗИЯДА ЭРГЕ-ЧАГЫРГА СОЛЧУЛГАЗЫНГА ХАМААРЫШТЫР

Грузияның эрги удуртулгасы даштыкы-даа, иштики-даа политикага элээн хөй шыңгыы частырыгларны кылган, мындыг байдалда республикага эрге-чагырга солчулгасы албан болур уjurлуг турган деп, Владимир Путин санал турар.

Владимир Путин: «Бо болуушкуннарда кижини элдепсини кайгаар чүве чок. Республикада эрге-чагырганың солушканы дээрге, чурттуң эрги удуртулганың даштыкы-даа, иштики-даа политикага частырыгларының болур уjurлуг турган түңнели-дир.

Даштыкы политиканы грузин чоннун культурлуг болгаш төөгүлүг дазылдарын өөренип көрбейн чорудуп келген. Иштики политикага демократия-

ның институттарын болгаш грузин күрүнениң үндезиннерин быжыглаарының орнунга, янзы-бүрү политиктиг күштериниң аразына чөгенчиг чайгылышкыннарны хайгаарап келдивис. Экономиктиг политика даштыкыдан сартык дилээр чованчыг демисел-биле кызыгаарлаттынган. Грузияның даштыкы ерези - 2 млрд. доллар. Ол дээрге чурттуң каттышкан иштики продуктузунуң 60 хире хуузудур. Сөөлгү чылдарда Грузияны 1 млн. хире кижини каап чоруткан. Ооң элээн

хөй РФ-те турумчуй берген. Грузин специалистерниң чижеглей санааны-биле алырга, Россиядан Грузияже кирип турар валютаның түнү (албан езузунуң-даа, хөлгелиг-даа) чылда 2 млрд. хире доллар. Ук түң чуртка даштыкыдан дузаламчының түңүндө элээн хөй.

Чурттакчы чоннун берге байдалының дугайында билер бис. Хамык уjur кижилерниң багай чурттап турарында-даа эвес, а оларның чырык амдыралга идегелинин өшкенинде. Коррупция республиканың политиктиг-даа, экономиктиг-даа амдыралын сы база берген. Сөөлгү чылдарның дургузунда Россияның болгаш Грузияның аразында харылзаалар сагыш ышкаш эвес тургустунган.

Ынчалза-даа, кандыг-даа маргыш чок чүүл чүл дизе, мону маңаа онзалап демдеглэйин, Эдуард Ше-

варднадзе кажанда-даа диктатор болуп чорбаан. Ынчангаш бисти Грузияда эрге-чагырга солчулгасы улуг күш ыйыдышкынының иштинге болганы сагыш човадып турар. Мындыг акцияларны организастап база оларны деткип турар кижилер чоннун мурнунга канчаар-даа аажок улуг харысалганы боттарына ап турар. Бо таварылгада грузин чоннун мурнунга. Ол чон-биле Россия хөй-хөй чүс чылдарда эгин кожа, акы-дун-малышкы болуп эп-чөптүг чурттап келген.

Чурттун эрге-чагырга-зынга хоойлу-дүрүмге дүүштүр келир чаа удуртулга бистиң чурттарывыстың аразында найралдың езу-чаңчылдарын катап тургузар дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр боор дээрзинге идегеп турар бис. Россияның Грузияже угланган политиказынга оон өске сорулгалар турбас уjurлуг».

ГРУЗИЯНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ СОҢУПДАЛАРЫ ЯНВАРЬ 4-ТЕ БОЛУР

Бо хуусааны республика парламенти эрги составы ноябрь 25-те онза хуралына чарлаан. Ук хуралдың мырынай бетинде күрүне сайыды, Грузияның күүсекчи эрге-чагырга системазында ийи дугаар кижини Автандил Джорбенадзе халажып чоруп турарын медеглээн. Ук чүүл бо политик эрге-чагыргага бодунуң келишкенин белеткен эгелей берген деп чугаа-соотту болдурган.

Тбилисиге чагыртпас үш регионнун ийизинин Аджарияның болгаш Мурнуу Осетияның баштың-

нары сүмөлежири-биле Москвада чедип келген. Абхазияның удуртукчуларының кайы-бирээзи оларга каттыжары база магатчок.

Мурнуу Осетияның удуртукчузу Эдуард Кокойты чаа грузин эрге-чагырга-биле харылзаа тударындан шуут ойталаанындан аңгыда, бодунун девискээрин Россияның составына каттыштырарын чедип алып сорулгалыгын медеглээн. Ол мынча дээн: «Мурнуу Осетияны Россия Федерациязының составына каттыштырып кириерин чедип алырынга политиктиг-даа, төөгү-даа барымдаалары бар. Кавказтын девискээринге тайбыңның болгаш турум чоруктуң кол магадылакчызы Россия болуп турар деп санаар мен. Россияның киржилгезинин ачызында Грузияга болуушкуннар үезинде хан төгүлдүрүүшкүнү болбады».

ОРТ.

Россия Федерациязының Коммунистиг партиязындан кандидат

Алдын-оол Кангаевич КАНЗАЙ

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыбыжының депутатына кандидаттарның Федералдыг даңзынга Россия Федерациязына Коммунистиг партиязындан Чөөн Сибирь девискээр бөлүүнге ниитизи-биле Күрүне Думазының депутатына кандидаттарга 11 кижидешипкен. Бо даңгыда — **Алдын-оол Кангаевич КАНЗАЙ** — Күрүне Думазының депутатының дузалакчызы, РФКП-ниң Тыва Республика комитетинин секретары, төөгү эртемнеринин кандидаты, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы кирип турар.

Намдары

Ол 1939 чылда төрүттүнген. Дээди эртемниг. Башкылап, школа директорунга ажылдап чораан. ВЛКСМ обкомунуң килдис эргелекчизинин оралакчызынга, килдис эргелекчизинге, секретарына болгаш ийи дугаар секретарына ажылдаан. 1975 чылдан 1991 чылга чедир партия органнынга ажылдаан: СЭКП обкомунуң килдис эргелекчизинин оралакчызы, килдис эргелекчизи, пропаганда болгаш агитация талазы-биле секретары. Дараазында чылдарда Республиканың башкылар билии бедидер институтунун директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы, Моол-Тыва «ТЭС» садыг-үлетпүр компаниязының директорунун оралакчызы. 1997-2000 чылдарда Россия Федерациязының Националдар талазы-биле яамызының Чөөн Сибирь девискээр органының Тыва Республикада башкарыкчы специализи.

Хей-ниити ажылынга идепкейлиг киржип турар. Тыва АССР-ниң Дээди Советинин бешки болгаш алдыгы чыыштарының депутатына соңгуткан. Совет-моол найырал ниитилелиниң Тыва салбырының баштаар черинин даргазынга ажылдаан, Тыва Республиканың Конституция комиссиязының кежигүнү (1993 ч.) база Тыва Республиканың Конституция комиссиязының ажылчын бөлүүнүн кежигүнү (2001 ч.).

Тыва Республиканың национал политиказының Концепциязын ажылдап кылырынга дорт киришкен. Тыва Республиканың чоннарының Ассамблеязының баштаар черин удуртуп турган.

Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының сорулгалары

Чөптүг ниитилелге бүгүдөгү чуртталга дээш. Чоннуң чүс-чүс чылдарда тургузуп алганы өнчү-хөренгизин дедир эгиттинзин дээш. Нацияның күш-дамыр болгаш сагыш-сеткил кадкышлын дедир эгидип тургузары дээш. Даартагы хүн дээш коргуп-сүртээшкин турбазын. Халас өөренир болгаш халас эмненир дээш. Чаштарга аас-кежик дээш, хоочуннарга таалалдыг назылаашкын дээш. Бүгү ажылчы чонга ажыл-иш, чөптүг шалың телевири дээш. Чоннуң эрге-шөлээзин

камгалаары дээш. Ажылчыннар чуртка ээ болуп, башкарзыннар дээш. Бюрократтарның кара туразында аажылаашкыны, чижең садыгжыларның үптээшкени база бандиттеринин чагырга чок аажылаашкынын чок кылыры дээш. Бядыр арын чок политиктеринин хоозун чулчуруушкуннары чоннуң бажын төөрөтпезин дээш. Кижизиг эвес аажычаң, самын-садар болгаш ыянчыг аажылаашкын ниитилелге доора чудук болбазын дээш.

Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының программазының кол ужур-утказы

Россияны катап тургузар программаның үндезини дөрт айтырыгдан тургустунган. Эрткен чылын референдумга дараазында чүүлдү бадылаар деп кыйгырган:

1. Чер, арга-арыг, казымал болгаш өске-даа бойдустун байлактары Россияның чонунуң болур ужурлуг. Бажын чанында огород, дача база гараж шөлдөринден аңгыда, черни садып-саарарын болдурбас.

2. Чурттаар оран-сава, электроэнергия болгаш өске-даа коммуналдыг төлевирлер өг-бүлениң ниити орулгасындан он хууздан ашпас ужурлуг.

3. Акша-шалың, пенсия чурттап боор акша-төгерикиң эң адаккы хемчээлден эвээжес ужурлуг.

4. Россияның хамаатыларының төлептиг амыдыралын болгаш айыыл чок чоруун магадылаан одалга-энергетика болгаш шериг-камгала будурулгелери, демир-оруктар күрүнениң өнчү-хөренгизи турар ужурлуг.

Амгы эрге-чагырга шак ыңдыг референдумну эрттиреринден корткан болгаш хоруп каан. Чон он чүү дээрин олар билгеннер. Ынчалза-даа айтырыглар ам-даа хевээр. Хүн келген тудум-на, олар чидигленип кел чыдар.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Күрүне Думазының дөрткү чыбыжының соңгулдаларының бюллетенинде партиялар аразында **Россия Федерациязының Коммунистиг партиязы эң сөөлүндө 23 дугаарлыг**. Ону бадылаарыңарга, Тывадан Күрүне Думазынче база бир депутат — **Алдын-оол Кангаевич КАНЗАЙ** кирип болур. Чон дээш туржуп турар **Россия Федерациязының Коммунистиг партиязын** бадылаңар!

(Халас үндезинге парлаан).

Хоойлужудулга палатазында

СЕССИЯ АЖЫЛЫНЫҢ ХҮН ЧУРУМУНДАН

Ноябрь 19-та Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының үшкү сессиязының ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Хуралдың хүн чурумунга ниитизи-биле 30 хире айтырыглар кирген.

Депутаттар Россияның болгаш Тываның ыдыктыг ырлары-биле сессияның ажылы ажыгтыгын соонда, бирги ээлчегде «**Соңгукчуларның чагырларының дугайында**» Төлээлекчилер палатазының дедир эгиткени хоойлуну катап хүлээп алган. Ук хоойлуну мурнунда Хоойлужудулга палатазының күрүне тургузуу, тус чер болгаш девискээрлер-биле харылзаалар талазы-биле комитетди ажылдап кылган соонда часкы сессияга хүлээп алгаш, үстүкү палатага бадылаары-биле дамчыткан турган. Үстүкү палатаның депутаттары, бодунуң ээлчээнде, хоойлуга чамдык эдилгелерни кылгаш, дедир эгиткен. Эрткен сессия хуралына Хоойлужудулга палатазының депутаттары ук эдилгелерни сайгарып көргөш, чамдыктарына чөпшээрешсе-даа, бир чамдык эдилгелеринге

чөпшээрешпейн, боттарынын туружун катап бадыткаан.

«**Тыва Республикада хамааты байдал актыларының бижидилгезинин дугайында**» хоойлуга немелделер кииренин дугайында» хоойлуну хүлээп алганы-биле бичии суурларга хамааты байдалдарының бүгү хевирлерин бүрткээр арга тургустунган. Амгы үеге чедир эң ылангыя чедери берге бичии суурларга төрүтүнген дугайында, азы кижичок болган дугайында херечилел кылдырып алыры нарын айтырыгларның бирээзи турган. Акша-шалың үнмес, ажылчы олуттар чок байдалда көдөө чурттакчыларга чер чедип, документиер кылдырыгы — шынап-ла, нарын айтырыг. Хүлээп алдынган хоойлу езугаар чамдык черлерге ХБАБ салбыры ажыгтынар, а бичии суурларга

хамааты байдалының демделелдерин чорударын тус чер чагыргаларына чөпшээрээн.

«**Тыва Республикада дылдар дугайында**» чаа хоойлу хүлээп алдынган. Бо хүнге чедир ажылгалда турар 1990 чылдың эрги хоойлузунда чүгле тыва дыл күрүне дылы болур, а орус дыл албан-хаакчы херектер чорудаарына ажылгаар дыл деп санаттынып турар. Чаа хүлээп алдынган хоойлу езугаар Тываның Ыдыктыг Хоойлузунда ышкаш орус, тыва ийи дыл күрүне дылы болур дээрзин айтып турар.

Сессияның хүн чурумунга кирген айтырыглар аразында онзагай черни «**Ипотеканы чуртталга шөлүнге чээлини Тыва Республикага сайзырадырының дугайында**» хоойлу төлевилелиниң сайгарылгазы ээлээн. «Ипотека» деп даштыкы сөстүн кол утказы «узуң хуусаалыг долаалыг чээли» дээн. Республикада амгы үеде эң нарын айтырыгларның бирээзи болур чуртталга шөлүнүң айтырынын шийтирилээр сорулганы хоойлунун авторлары салып турар. Хоойлуну Тыва Республиканың Чазаа ажылдап кылган.

Депутаттар ук документини чүүлдүгүнүп деткивишаан, боттарының талазындан чамдык немелделерни кииреринин, кандыг чүүлдерге кичээнге салза чогуурунун дугайында саналдарын киирген. Чижээлээрге, хоойлуга чонга бажың-балгат садып алыр арга тургустунуп келиринин сылдаа-биле бажыңнар өртээ эмин эрттир улгадып туруп бербезин база чуртталга тудуун сайзырадырының механизми көрдүнген турарын, көдээге бажың тудуун непередиринин дугайында магадылалдыг чүүлдерни көөрүн айткан. Хоойлу ам дээрзинде бирги номчулгада хүлээп алдынган.

Көдээниң болгаш ниитизи-биле республиканың экономикай сайзыралына база бир чугула хоойлуларның бирээзи **лизинг чээлиниң дугайында** хоойлу төлевилели болган. Лизинг чээлинин кол нуруузуна көдөө ажыл-агыйга техниканы баштай арендап, оң соонда чоорту садып алырына ажылдап турар. Саян артында мындыг арганы шагда-ла калбаа-биле ажылгай берген үеде Тывага

амдыгаа чедир хоойлу хүлээп алдырмаан. Эрткен сессия хуралына Хоойлужудулга палатазының экономика комитетинин ажылдап кылганы бо чугула хоойлу төлевилелин бирги номчулгада хүлээп алган болгаш айтырыг талазы-биле ажыл уламчылап турар.

«**2002 чылда республика бюджетинин күсселдезинин дугайында**» хоойлуну Хоойлужудулга палатазының депутаттары дараазында чылдарның бюджет күсселдезинин дугайында хоойлуларын шыңгыы байдалга сайгарар бис дээрзин айтып сагындыргаш, хүлээп алган. Чүд дээрге 2002 чылдың бюджет хоойлузунун инвестициялыг кезээнге киирген турган 109 объектилер уштунган турда, 20 ажыг чаа объектилерни акшаландырган болуп турарына депутаттар таарзынмай турар. Оон аңгыда хоойлуга өскерилгелерни акшаландырышкынын чорудуп каапкан соонда киирип турганын хоойлу хажыдышкыны деп санаар ужурлуг дээрзин депутаттар демделгээн. **Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.**

ИЕЛЕРГЕ алдар болгаш мактал

АМЫДЫРАЛДЫҢ КААСТАКЧЫЗЫ

Бөөлдээш тонун шала-була эштивиткеш,
Бөөдей өөнү эргининден бараан харап,
“Оолдарым, уругларым сураг читкен
Орта бе?” деп сураг манаар авам чүве.

Мөңгүн хүнүм чырык, чылыг херели дег,
Мөңгө алдын сеткилимниң онмас чечээ
Кургуктыг бажым чыттап, чагып чыда,
Курбустугже аътанышкан авам чүве.

Хайым иште хамык чонун аразында
Хайыралыг аваларны үнелээр мен.
Төлеттинмес, эгиттинмес улуг күжү—
Төрээни дээш, өстүрген дээш мөгөөр мен.

Экен-оол ЧАМЗЫ.

Ак-Довурак.

Иениң хүнү. Бөгүн — Тываның бүгү иелеринге чырыгкылыг, омакшылдыг, байырымныг, онзагай хүн. “Ие кижии— төлүм дээр, ажы-төлү— шөлүм дээр” деп бо одуруг хөй чүүлү сөглөп чыдар. Ие кижиниң бодаар чүүлү-ле хөй. Хамыктың мурнунда ажы-төлүнүң келир үези, чаагай чуртталгазы, кадыкшылы. Чаш уруг чырык черге бодарап, көстүп келген үезинден ие кижиниң долу куспаанга өзүп, чылыг, чымчак сөстү, өпей ырың таалалын ап эгелээр.

Мээң авам малчын кижии. Ооң ады Чечек Мунзуковна Салчак. Бо чылдың декабрь төнчүзүндө чеден беш харлаар. Он ажыг ажы-төлдү доруктуруп, өстүрүп, амыдыралдың ногаан дөңүнче үндүр чедип, кыдын алзы эртем-билигге чедирген, кончуг буянныг ава. Авамның эне онзагай шынары— өске улустуң ажы-төлүн бодунга чыпшыр тудар, бодунуң төрүп каан уруг-дарыы дег, оларже сагыш салыр, хол, будун чылыдыр туткан, чаптаан, чарашынган олурар. Аалга бичии уруглар келирге, ооң холун куруг үндүрбес чаңныг кижии.

Бо чуртталгамда авамның анаа олурганын черле көрбөз мен. Албан дааранган азы бир-ле чүвени иженген олурар. Үнген-кирген чонунга кезээде изит

шайын сунган турар. Бистиң хөйүвүс аажок, шупту бир үе көстүр бис. Аалга улус келирге, соң-нуг-мурнуг чылбыртып, дашкаар үне халчы бээр бис. Олар чорбаан шаанда өгже кирбес бис. Даштыгаа мал-маган бараа-дап, өдек аштап, шаавыс-биле ажилдай бээр турган бис. Чажывыстан бисти ававыс ынчаар чаңчыктырып каан. Улуг улусту улуг деп, бичии кижини бичии деп хүндүлээр. Ол сагылга, чаңчыл биске улуг хоойлу турган. Улуг улус ады адавас, улуг кижии өгге кирип келген болза, мурну-биле эртип болбас. Бистиң ававыс чаш уругнуң чугаа-домаа үнүп келген үезинден эгелеп оон-биле чугаала-жып, солун чүүлдерни өөредип эгелээр.

Авам башкы болурун күзеп чораан. Ол чайлаг школазынга эң шырак сургуулдарның бирээзи турган. Ол үеде дөрт класс дооскан, эки өөренир сургуулду улаштыр бижик-билиг башкылаар кылдыр шилип алып турганын авам үргүлчү сактыр. Тевээжотарның угу, дөзү мал-маганныг. Саан-сава, мал кадарар кижии херек апаарга, авамны

олар салбаан. Ынчаар башкыла-вайн барганын авам хомудап чугаалаар. Ындыг-даа болза бистерни кыдын алзы школа бүдүү-зүндө белеткеп, тыва чаңчылдарга кижизидип,

өөредип, он ажыг ажы-төлүн ынчаар кижилер кылдыр өстүрүп, өөредип каан. Оон артык буянныг херек кайын турар деп. Школага барган соонда чүгле эки өөренир, үлегерлиг кижилер болурун кызып чораан бис.

«ИЕ ЧАГЫН ИЖИП БОЛ-БАС, ада чагыын ажырып болбас». Ада-иениң уруг-дарыынга

суртаалы улуг черни ээлээр. Кожавыс аалдарның ажы-төлү база-ла бистер ышкаш ындыг суртаалга өзүп келгеннер. Эң-не кол кижизидилге— күш-ажыл. Малчын улустуң ажы-төлү ойнаары эвээш, колдуу мал кадарар. 1960 ажыг чылдар үезинде анай-хураганны тудуп, хөнөп саар турган. Кыс апарган уруглар челе, хөне эжер ажилга бодунуң мергежилин көргүзе бээр.

Бистиң ававыс бүгү чуртталгазын мал ажылынга тураскаа-дып, кыш болурга улуг хырын

ишти саржагны доңургап, сарлык ээдин үүжелээш, чаагай сүдүн борбак-борбак кылдыр кезектей доңургап, согааш далганын халтарга ургаш, бисче чорудуп бээр кижии. Кызылда дээди эртемниг ажы-төлүн ол кырыгыже азырап келген. Кээр-генчиг-ле авамны аар! Авамның караа хүн дег чырык чылыг. Холу чөмзиг, амданныг, сүтсүг. Ам авамның ажы-төлүнүң саны бажын ашкан. Чылдан чылче чаш уруг-дарыы немежип турар. Чүг-ле уруг-дарыының ажы-төлү 70 чыгам турган бис. Ам ажы-төлүнүң ажы-төлү немежип кээрге, авам оларның санын туржук, атысын-даа тыппастай берген. Чурукка тырттырага безин сыншпас боорувуска, бисти кезектеп тырттырып турган таварылгалар бар.

Ынчангаш Иениң хүнүнде авамга болгаш шупту иелерге бүгү-ле чүүл дүвүрел чок болурун, оларның энерелдиг хүлүм-зүрүү, карааның чырык херелдери бисти долгандыр чайынналып турарын күзээр-дир мен.

Черниң каазы чечек болур, амыдыралдың каазы— ие кижии. Черниң каас, чараш үнүжү болгаш кижилери— ол бүгү бойдустун төлү.

Лидия ИРГИТ.

Кызыл хоорай.

ОН КЫСТЫГ

Чырык делегейде эң-не кайгамчык, эки, чылыг, чымчак эргим сестер— авай, ачай, кырган-авай, кырган-ачай, акый, угбай...

Чаш төлдү улгаттыр азырап алгаш безин ие кижиниң сагжы чер-ле анаа орбас, оожургавас. Келир үеде оларның салым-чолу эки болгаш аас-кежиктиг болзун дээш кызып-ла чоруур.

Мен Өвүр кожуунуң Саглы суурда ажилдап, чурттап чоруур хөй ажы-төлдүг эргим ынак кырган-авам, маадыр ие Ак-кыс Сүтсүг-Көковна Иргиттиң дугайында таныштырып көрей.

Ол 1941 чылда Саглы суму-зунга арат өг-бүлениң үшкү уруу болуп төрүттүнген. 1948 чылда Саглы эге чада школазынга өөренип киргеш, 1956 чылда дооскан. Ооң соонда колхозка ирт кадарып, ада-иезиниң дузалакчызы болуп, күш-ажылчы намдарын эгелээш. 1962 чылда Мөңгө Седенович Иргит-биле өг-бүлө туткан. Аныяк өг-бүлө ол үелерде “Кызыл тук” колхозунга өшкү кадарып эгелээш... Кырган-авам аныяндан-на үре-түңнелдиг, шаңнал-макталдыг ажилдап, күрүнеге чүс-чүс баш малды өстүрүп, эт, дүк, сүттү пландан ажыр дужаап келген. Оон аңгыда хөй-ниити ажилдарының идепкейлиг киржикчизи. Ол ажы-төлүнүң кижизидилгезин кезээде бирги черге салып, улусчу чаңчылдарга өөредип, эртемниг башкылардан дудак чокка бодунуң үлегеринге кижизидип келген.

Онзалап демдеглексээр чүүлүм— кырган-авам 10 уругну өстүрүп кижизиткен. Шупту уруглар! Оларның аттары бо: Алла, Анна, Чодураа, Марта, Чойган-маа, Буянмаа, Аяна, Алиммаа, Чимисмаа, Белекмаа. Бо 10 кыстарының уруглары 16 кижии. Ажылчын өг-бүлө 10 уругну өстүрүп кижизидип, хөй уругларын бут кырынга тургузуп, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштап, амыдыралдың делгем оруунче үдеп кааннар.

Кырган-авам 10 уругну өстүрүп кижизиткени дээш “Маадыр ие” орден-биле шаңнаткан. Ажилдап келген үезинде ак сеткилдиг, кызымак ажылы дээш хөй удаа өртектиг белектер (хевис, хөп чуур машина дээш, оон-даа өске), Хүндүлүг бижиктер, “Күш-ажылдың хоочуну” медаль-биле шаңнадып мактакан. Ол ышкаш кырган-авамны малчыннарның республика Наадымынче чалап, чуруун Хүндүлел самбыразынга азып турган.

“Чылдың херээжени” деп республика конкурзунуң “Ие-херээжен—2003” деп номинациязынга кырган-авам база тилекчи болгаш, диплом, алдын сырга-биле шаңнаткан.

Маадыр ие, ажил-ишчи, холу чөмзиг кырган-авамга аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, узун назынны, ак орукту Иелер хүнү-биле сеткилимниң ханызындан күзеп йерээдим!

Алдынай СААЯ.

Саглы суур.

ҮШ КАТАП ИЙИСТЭЭН

Өвүр кожуунуң Солчур суму-зунга Анай Хыйыр-ооловна, Даржай Санчыевич Монгуштар бөдүүн ажылчын өг-бүлө болуп ажилдап, чурттап чораан. Анай Хыйыр-ооловна колхоз үезинде фермага саанчылап, сөөлүндө суурга тудуг-суур туттунуп, хөгжүп эгелээрге, тудуг ажылынга ажилдап эгелээш. Суурнуң машина-трактор гаражын даш-биле малгаштап, ону кылырынга киришкен. Ол ажилдап чораан үелеринде хөй шаңнал-макталдарны ап, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, херээженер чөвүлелиниң кежигүнү тур-

ган. Ооң өөнүң ээзи Даржай Санчыевич Монгуш ат-сурагылыг мөге кижии чораан. Олар дөрт оол, дөрт кыстыг.

Эң-не солун чүүл: бо өг-бүлө үш катап ийистерлиг болганындан суурда хөй ийистерлиг улус болуп турар. Эң улуг оглу Ким-оол— удуртукчу ажилда. Оон бичилери ийис кыстар Борбай, Дыртый— бухгалтерлер, оон бичиизи Партизан—улуг мал эмчизи, оон бичилери база ийистер— Юра, Володя. Оларның бирээзи электрик, өскези зоотехник. Хеймерлери база-ла ийистер—Зина, Дина. Олар ие-

Суурувустуң эң-не хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи— энерелдиг эриг баарлыг, чымчак сөстүг маадыр ие Орбаа Айыш-ооловна Түлүш. Ол чолдаксымаар мага-боттуг, оожум карактарлыг, шевергин думчуктуг, чинге эринерлиг кырган-авай чүве.

Маадыр ие деп хүндүлүг аттың бадыткалы— ооң херээн каастаан орден-медальдары. Ол хөй уруг-дарыын чонунга, чуртунга төлептиг кижилер кылдыр өстүрген. Он ийи ажы-төлдү доруктуруп өстүргеш, шуптузу дээди болгаш тускай ортумак мергежилдиг кижилер болурунга чедирген. Олары ам бо хүнде иезиниң чоргааралы болуп, Тывавыстың аңгы-аңгы булунар-ында коор чонунга, төрөөн чуртунга бараан бооп, ажилдап,

АДЫНГА ТӨЛЕПТИГ

чурттап чоруурлар.

Улуг оглу Виктор— Улуг-Хем кожуунда болчукчу, Лидазы— садыг шугумунуң тергиини, Леназы— эмчи, Болат— чолаачы, хеймер кызы Чинчи— ТКУ-нуң сургуулу. Орбаа Айыш-ооловнаның уругларынга хамаарыштыр чон багай чүве чугаалавас. Чүге дээрге олар ону боттарының ажил-херектери, аажы-чаңы, мөзү-бүдүжү-биле бадыткап чоруурлар.

Маадыр ие өскелерге база үлегерлиг. Ол школага ужура-жылгаларже бо-ла чөдө бээр. Хүндүлүг ие ужуражылгалар үезинде өөреникчилерге корум-чурумнуг, чараш мөзү-бүдүштүг

лээн— база бухгалтерлер. Бо ийистер шупту элдеп солун улус, бирээзи— сарыг, а өскези кара болгулаан. Ийистерниң адазы ырлаар чораан. Ынчангаш ындыг ийикпе, ийистер база ырлажыр, концерт, фестивалдарга киржип чоруурлар. Ийистер шупту Хандагайты суурда мергежилниң аайы-биле шаңнал-макталдыг эки ажилдап, чурттап чоруурлар. Мөге Даржайның ийистери Кызыл хоорайга болуп эрткен ийистер мөөрейинге киришкеш, атысын солун, сеткүүлге үнүп, шаңнал-макталды алганнар. Бо ийистерниң ажы-төлү угун салгап база хөй ийистерлиг болурун күзеп артым.

Долума МОНГУШ.

Хандагайты суур.

болурун чагып чугаалап турар. Маадыр ие— харысалагылыг ат. Ол аттың ээзи назылап кырыза-даа, бодунуң адынга төлептиг болур ужурул. Орбаа Айыш-ооловнаның ажы-төлүнүң төлептиг чурттап чорууру— маадыр иениң уруглары дээш сагыш човаашкыны, олар чаш чорда, кижизидикчи ажил-ижиниң түңнели-дир.

Маадыр ие бо чылын алдан харлаан. Орбаа Айыш-ооловна ажы-төлүнүң ажы-төлүн өстүрүшүп, кижизидип, ажил-ишке өөредип, ие кижиниң үүлө-херээн, хүлээлгезин ам-даа кызымак күүседип чоруур.

Венера ОНДАР.

Кызыл-Тайга суур.

САНААШКЫНДАН ТҮННЕЛДИ ҮНДҮРЕР

2003 чылдың мал бажына чыл отчедунун түннелин үндүрбүшан база 2004 чылдың чыл эгезинде Тыва Республикада мал бажынын тодаргай сан-түнүн үндүрери-биле республиканың бүгү кожуннарынга болуп эртер мал санаашкынын эгезин Сүт-Хөл кожунга ноябрь 19-тан 21-ге чедир Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынын сайыдынын бирги оралакчызы Валентин Иванович Енданга удурткан комиссия эрттирген.

Ук кожунунун 7 сумузунга болуп эрткен мал санаашкынынга 36 кижиден тургустунган 8 бөлүк 3 хонуктун дургузунда шалыпкын ажилдааш, көдээ чоннун малынын баш санынын ниити түнүн илеретпишаан, суму бүрүзүнге практиктиг дузаны чедирген. Комиссиянын кежигүнү, көдээ ажил-агый сайыдынын мал ажылынын талазы-биле оралакчызы Сергей Мөңгеевич Оюндан ук кожунга чораан чугула сургакчылаашкынын дугайында чугаалап бээрин дилээн мен. Ам ооң чугаазы-биле номчукчуларны таныштырайн.

— Сергей Мөңгеевич, мал санаашкынын чыл төнчүзүнге чедир дооскан турары билдингир болгай. Ону эвээш санныг чурттакчыларлыг болгаш чоок кожуннарда-даа эгелеп ал болур турган боор деп билди турар мен, ынчалза-даа бо кожундан эгелээнинде кандыг чылдагаан бар ирги? Барган сорулган чедип алдынган деп болур бе?

— Өске кожуннар-биле дең-нээрге, бо кожуннун ниити байдалы чүгээр, малдын баш саны хөй, тарылга шөлү улуг, күскү дүжүт ажаалдазынын-даа үезинде оларнын берип турар сан-медээлери, мал бажынын учет-отчеду-даа үезинде, черле шору диртип турар кожуннарнын санынче кирип турар улус. Арткан кожуннарга база демей-ле чедер бис. Барган херээвистиң кол сорулгазы, бирээде, көдээ суму бүрүзүнге мал ажылынын талазы-биле практиктиг дузаны чедирери, мал ажылынын учет-отчедун экижидери база малды хар-назын аайы-биле тодаргайлаары, ийиде, берип турар учет-отчедунун шын, шын эвезин хынап көөрү, чүге дизе

кожуун, сумуларнын чагырга даргаларынын берген медээлеринге үндезилеп алгаш, республикага чыл төнчүзүнүн түннел отчедун үндүрер болгай бис.

Бөлүк аайы-биле үстүп алгаш суму бүрүзүнге, малчыннарнын кыштагларына барып чедип, оларнын кадарган малынын чизезин кылып, ал-боттарынын амыдырап-чурттап олулары-биле таныштывыс.

Чамдык чедери берге, орук-чирик чок черлерге чедип шыдавайн барган бис.

Ылаңгыя Үстүү-Ишкиннин кыштагларына чедер орук чок, Шеле, Алды-Соор барган бис, а Шом-Шум четпейн барган. Ынчалза-даа сумунун чагырга даргазы албан барып чедип, чедир кылдынмаан ажилдарны төндүрер ужурлуг. Кожуннун суму бүрүзүнге чедип чорааш, чедип болгу дег ырак-узак черлерде малчыннарнын аал-ораннарына барганывыс соонда, сөөлгү хүнде кожун төвүнге хуралдадывыс.

Ниити байдалдан алгаш көөрге, мал кадарып турар кижилернин амыдыралы эки, ак сүттүг шайын ижип орап, саар инээ соглу-даа берген болза,

өшкүзүн саггаш, ооң сүдү-биле шайын сүттеп ижип орап боордур. Аалдар колдуунда кара суглуг черлерни бодап көшкүлээн, мал чеми чогулгалыг белеткеттинген, малга күскү чулда чорутпааны-биле чамдык коданнарда малдын кодуу аары кестү берген. Эрткен чылдың бо үеде денел-биле алырга, мал бажы өзүлдегил. Ылаңгыя хуу

Чизе чоруп турар

мал ажил-агыйлыг кижилернин малы чүзүн аайы-биле өзүп турар. Суурларда бир коданда-ла ортумаа-биле шээр малды 260-300 баш, саар инекти адаа-ла 2-3 башты, молдурга-казыраны 3-4 баш, чылгыны 2-4 чедип турар. Ниити кожунда шээр мал бо чылдың чыл эгезинден 134 хууга өскен, ооң иштинде төрүүр өшкү болгаш хой 125 хуу, деңзигүүрү 62 хуу бооп турар. Кожунда хаван (242 хуу), инек (110 хуу), чылгы мал бажы колдап турары өөрүнчүг. Айт бажынын деңзигүүрү эрткен чылдың деннелинден бо кожунда 43 хуу өзүлдегил. Бир баш кошкарга онааштыр 49 кыс хой онааттынып турар, ол

нормадан хөй болуп турары-дыр. Бир хунага кожунда 48 өшкү онаажып турар, ол база-ла хөй.

Сумуларда көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери дүшкеш, биче хемчээлдиг ажил-агыйларже шилчээни-биле мал эмчилери, тускай зоотехниктер чок. Ындыглар бар-даа болза, оларнын ажил телевири төлеттинмейн турар. Мал аарыгларына удур демиселди чорудуп турза-даа, мал ээлериңиң кадарган малынын дүгү багай, кайы хамаанчок кошкарлар салып болбас дээн хевирлиг зооветеринарлыг аргасүме бериптер кижилер чок. Ынчангаш көдээ черлерге тускай эртемниг специалистерни хөлөзилеп ажилдадыр үе келген деп бодап турар мен. Ылаңгыя суму чагыргаларына ыяап-ла көдээ ажил-агый эртемниг специалистерни ажилдадыр болза эки. Шак мындыг саналдарны кожун төвүнге хурал болуп турда, хоочуннар база саналдап турган. Ол черле чөптүг айтырыг болуп турар. Мал ээзиниң малын каң кадык, чаш мал төлүнүн баш санын көвүдедир естүрер дээн сорулга-биле салдынып турар ажилдарнын чедир чоруттунмайн турары-биле кожуннун малдыг аал бүрүзүнде мал эдержилгеи сула салдыныпкан. Чиик-ле болзун дээш мал төрүдүлгезин узадып турар. Ол кончуг шын эвес. Ынчангаш ук кожунга уксаажыдылга ажилын экижерде болза эки.

База бир дүвүрөнчиг айтырыгларнын бирээзи — кожунда сарлык бажы эвээжеп турар. Сарлык малдын камгалалынче кичээнгеи угландырап болза эки. Малчыннарнын белеткеп алган сиген-ширбилии бо чылгы

ажып эрте берип болурунун барымдаазы бар деп көрдүвүс. Чүгле коммерсантылар Дус-Дагнын дузун чиик өртекке садып алгаш, малчыннарда 1 кг-де 3-7 рубль дээш садып турары дүвүрөнчиг. Ужуру болза күрүнениң "Дус-Даг" унитарлыг бүдүрүлгезинде бир тонна дустун өртээ 750 рубль. 1 килограммда — 75 көпеек, садар-даа болза, 1 рубль 70 көпеек болур ужурлуг, ону каш катап естүрүп алгаш садып турарын кожуннун удуртукчулары контрольга албайн турары канчап-даа таарышпас. База бир берге айтырыг — кожуунда чайгы үеде ванналарны тускай раствор-биле долдуурары берге болганындан мал чуулдазы чоруттунмаан. Ону тус черниң чагырга даргаларынын, кожуннун көдээ ажил-агый эргелелиниң четпес ажылы деп санаар апаар.

Кожунда малдын учет-отчеду чоруттунуп турар-даа болза, боттарынын бир дугаар иштики, бүдүрген продукциянын отчеттары чок, оларын чедир санашпайн турар. Ооң-биле катая кожунда Чазактын тускай үндүрүп каан мал садарда, мал дужаарда, малдын ээдин ыңай-бээр садып-саарарда ажыглаар типографияга үндүрген "чангыс аайлаттынган майыктың" доктааткан справка-документизин кылдырып албааны илерээн. Черле ынчаш мал ээлери-биле ужуражып чугаалажы бээрге, оларнын дилеглери, айтырылары хөй болур-дур. Ону болдунар шаабиле күүседирин чедип алырын көдээ ажил-агый ажилдакчыларынын бир дугаар сорулгазы кылдыр салыры чугула.

Чимисмаа МОНГУШ.

КЫШТАГЛАР

Бо хүннерде республиканың бүгү кожуннарынын көдээ ишчилери 2003-2004 чылдың мал кыштаглаашкынынче организаствы-биле кирген. Амгы үеде республиканың ажил-агыйларынын бүгү хевиринде 282 бода мал кажаалары, ооң иштинде саар инектин 127 база 17 бызаа кажаалары болгаш 152 хаван кажаалары кыш ажары-биле ээлеттинген. База ол ышкыш 643 шээр мал кажаалары, ооң иштинде чаш анай-хураган камгалап алырынга 101 үзүктөп каан тепляктарны, 14 сүт-бараан фермаларын, 128 чылгы малдын турлагларын, иви малды кыш ажыраары-биле 7 одарны, тевениң 6 одарда кышкы турлаглары тус-тузунда аайлаттынган болгаш кыштаглаашкынче кирген.

Ниитизи-биле республикада мал кадарчыларынын кыштагларында чуртталга бажынарнын 80 ажыг хуузуна септелгени кылган, амгы үеде ында аал ээлери чылыг одун салып, чурт-

ЭЭЛЕТТИНГЕН

тап ээлеп ораптар. Малдын база мал кадарчыларынын ижер суг хандырылгасына хамаарыштыр эрги турган кудуктарнын (26 хуузу), суг кудар доскарларнын (225) база суг сөөртүр машиналарнын (75 хуузу) септелге ажилдарын кылгаш, ажылгалче кириген.

2003-2004 чылдың мал кыштаглаашкынын хүр-менди ажарына ажил-агыйларнын бүгү хевиринге 2,5 муң тонна хөмүр-даш негеттинип турар. А ооң өртээ аар, ынчангаш мал кадарчыларынын чуртталга орап өдек-коданынын девискээринде кадык, кургай берген хөртезинин бөлүп одаарынче кичээнгеи угландыраары эргежок чугула. Мал чеминге кожуннар 100,6 муң тонна сигени, ооң иштинде көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери 12724 тоннаны, арааттар — 14220 тоннаны, чурттакчы чон — 71575 тонна база организацияларнын болгаш албан черлеринин дузалал ажил-агыйлары — 2171 тонна сигени кезип белеткээн.

КЫСКА ДЕМДЕГЛЕЛДЕР

ТР-ниң Көдээ ажил-агый ямызынын тускай эртемниглеринин мал кыштаглаашкынынга белеткел ажилдарынын чорутканына хамаарыштыр үндүрген анализинден алгаш көөрге:

Кызыл кожуннун көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери мал чеминге 6711 тонна сигени белеткээш, коданнарда аппарып чедирген. Мал кажааларынын эрткен чылгы кадыг көржөңин коптаргаш, чаа төрөөн мал адаанга болгаш чаш мал кажааларына төгөр кургаг өдекти болур-чогууру-биле белеткээн. Малчыннар колдуунда агым суглуг черлерде турумчаан, ынчалзажок 9 трактор, 1 суг сөөртүр машинаны ыраккы коданнарда суг сөөртүрү-биле белеткээн.

Танды кожуннун ажил-агыйлары 35 тонна кургаг өдекти, 3 сүт-бараан фер-

маларында 6 саар инектин болгаш төрүүр инектер тургузар черлерни белеткээн. Кожунда 4 бода малга кылымал боозадылга кылыр пункттарнын ийизи ажилдап турар. Электри-биле саалда "Балгазын" КУБ-та болгаш "Сосновка" дуржулга станциясында, инек мыяан база багда инектин чир чемин чедиштир үлээри-биле таарыштыр кылдынган механиктиг херекселди чүгле С.Шойгу аттыг Балгазын КУБ-та кылган.

Кожуннун ажил-агыйлары мал чеминге сигени 6768 тоннаны азы планнын 82 хуузу белеткээн, ооң иштинде көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери — 2492 тоннаны, арааттар — 296, чурттакчы чон — 3600 тоннаны, кыштагларже белеткеттинген сигениң 86 хуузу чедиртинген.

МАЛ ЭДЕРЕРГЕ БАЙЫЫР

Сөспүй-оол Серенович, Чызаа Чадамбаевна Ондарлар барык-ла назынынын хөй кезин мал ажылына бараалгадып келгенер. Олар мурнунда "Сүт-Хөл" совхозтун Кызыл-Тайга салбырынын мурнакчы, эки көргүзүлгелерлиг малчыннары чорааннар. Ам оларнын чурттап чорааны каас-чараш бойдуштуг Алды-Үстүү Ишкиннерни бо хүннерде ээлеп, алды чүзүн малын малдап, анай-хенчезин ажаап-тежээп өстүрүп чоруур оглу, аныяк малчын Туран-оол Сөспүй-оолович Ондарны Сүт-Хөлдүн чону таныыр туржук, республикада безин ады-сураа алгыг берген деп болур.

Үстүү-Ишкин — өшкү малды малдаарына таарышкан оран. Кадыр-берт хаядаштыг, кандыг-даа кадыр-каскакка торулбас, бедик сыннар, сүүрлер тевер өшкүнү кадарары, малдаары ындыг-ла амыр эвес болдур ийин.

Кол-ла чүве хайгаарал, негелде, зооветеринариянын дүрүмнерин шынгы сагыры болур. Бир эвес хайгааралды кошкарды болза, карак чивеш аразында ыттың-куштун дою, оор-суктуң аспаанче киргени ол. Бо үеде суг болза быжыг туруштуг, демниг-терлиг, кызымаккай кижилер-ле малчыннап шыдаарлар. Ындыгларнын одуруунга Туран-оол биле Долаана Ондарларны киириштирип болур. Коммунизм үезинде-ле Алды, Үстүү Ишкиннерге аңгор өшкүнү өстүрер дугайында диңмиреп үнген кыйгы, доктаалды аныяк өг-бүле амдыгаа чедир амыдыралга боттандырып, аңгор өшкүлериниң баш санын чылдан чылче көвүдедип, шырак көргүзүлгелерлиг, ада-иезиниң турлаг-хонаштарын чыл эргилделерини аайы-биле ээлеп чурттап чоруурлар.

Шын хуваалда езугаар көжүп-дүжүп, одар-белчириин солуп турарындан оларнын коданында малдын күш-деңгилдизи багай эвес. Чыл санында-ла туран-оолдар кыштаглаашкына хынамчалыг белеткенирлер. Сиген-ширбилии база бо чылын

четчир кылдыр кедек черлерниң оймалыктарындан кезип белеткеп алганнар. Кажая-хоразын, кышкы турлаан баш бурунгаар-ла ыяк кылып, быжырымчалыг белеткелди олар кылып, малчын кижиле ылап-ла балдыр сыклайн ажилдаар деп чүвени олар эки билерлер. Чүге дизе ада-иеңиң оларга өөредии кайызынын-даа «хаайларында кертиктелип» артып калган.

Туран-оолдун авазы Чызаа Чадамбаевна шынчы коммунист чораан. Ол төлөптиг ажылы дээш Москванын Улус ажил-агый чедишкенинеринин делгелгезинче халас путевка-биле экскурсиялап-даа чораан. 40 чылдарда малчыннап чораан байлак дуржулгазын ол оглу Туран-оолга доктаамал дамчыдып берип, өөретпишаан, оларнын-даа ажил-агыйына канчаар-даа аажок ава кижиниң хоюг караанын көрүжү, эриг баарлыг сеткили-биле дузалап чоруур. "Мал эдерерге байыыр" дижир. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, Туран-оол, Долаананын амыдырал-чуртталгазы хоомай эвес. Күрүне малындан аңгыда, боттарынын амы-хууда малы чүзүн аайы-биле бар. Ак чем-даа элбек-ле. Аныяк өг-бүле үш ажил-төлүн мал малдаары-биле чергелештир өстүрүп, кижизидип чоруурлар. Алыс боттары аныяк-даа болза, Туран-оол биле Долаана Үстүү-Ишкиннин өшкү ажил-агыйлыг кооперативиниң ынаныштыг малчыннары дээрзинге кым-даа маргыжып шыдавас.

Ада-иезинин чуртун ээлээн, адазынын салгакчызы Туран-оол Сөспүй-оолович Ондарга, ооң чүткүлдүг, үре-түннелдиг ажылын үнелеп көргөш, аңаа "Тыва Республиканың алдарлыг малчыны" деп хүндүлүг атты тывысқан. Ындыг аныяк назынында алдарлыг ат чедип ап деп чүве — ховар таварылга. Туран-оол, Долаана Ондарлар чедишкенинерге менээр-генмейн, тура дүшпейн, туткан ижин туюлунга чедирип шыдаар-даа улус.

Бораш ОНДАР.

Степан Агбаанович Сарыг-оолдун 95 харлаанынга

Тыва уран чүүлдүн болгаш литератураның чайынналчак "сылдыстары" (солагай галадан) Ростислав Кенденбиль, Степан Сарыг-оол, Максим Музук, Сергей Пюрбю, Юрий Кюнзегеш, Саая Бюрбе. 01.03.1962. Архивтен чурук.

ЧОГААЛДАРЫ МӨНГЕ ДИРИГ

Тываның күрүне университетинин филология факультетинин тыва аас чогаал болгаш литература факультетинге ноябрь 10-15 хүннеринде тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи Степан Агбаанович Сарыг-оолдун 95 харлаанынга тураскааткан чечен чогаал неделязы болуп эрткен. Ол хүннерде студентилер янзы-бүрү солун мөөрейлерни эртирип, чогаалчының чогаалдыкчы ажылы болгаш амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан ажылдарны кылып чорутканнар.

Бир дугаарында хана солуннар мөөрейи хамыктың кичээнгейин хаара туткан. Студентилер чогаалчының чогаалдарын болгаш намдарын эки билер дээрзин ол хана солуннар бадыткап турар. Келир үениң башкылары боттары чуруп, каастап, бижип тургаш, Степан Агбаановичинин чогаалдарына үндезилеп, допчу намдарына даянып, ханы уткалыг солуннарны үндүрген. Оларның аразында баштак аяныгылары-даа бар, кайы-бир чогаалдың утказының аайы-биле кылганы-даа бар, бөдүүн, ыштыг өгден үнген өскүс-чавыс кадарчы оолдун кызыл-даван буттарының истери улуг найысылал Москва чедип, оон ат-алдарлыг чогаалчы апарганына чедир оруун айтып турары-даа бар. Бо мөөрейге орус база англи бөлүктүн студентилери безин киришкени чогаалчыга улуг ынакшылдың бадыткалы болуп турар ышкажыл. Мөөрейинин түннелинде "Чогаалчының чонга сөңү" деп 4-кү курстун 1-ги бөлүүнүн үндүрген хана солуну бирги черни ээлээн. Ийги черни 5-ки курстун 2-ги (англи) бөлүү алган. А үшкү черде — 1-ги курстун 1-ги бөлүү.

С.А.Сарыг-оолдун чогаалдарына уран номчулга мөөрейи солун болгаш хөй киржикчилик болуп эрткен. Аңаа бешкикурсчу Айлаңмаа Хертек тиелекчи болган. Ол боду база чараш шүлүктөрүн автору-ла болгай. Чогаалга сонургал Айлаңмаага база бир тиелелгени сөңзөөни ол. Дараазында черлерни ийгикурсчу Аяна Ондар биле үшкүкурсчу Надежда Казырык олар алган.

"Эң-не, эң-не литературжу бөлүк" деп атты 5-ки курстун 1-ги бөлүү чаалап алган. Бо атты чаалап алырда бөлүк бүрүзүндөн он-он кижжи кежигүннерлиг командалар аразында Степан Сарыг-оолдун чогаалдарына хамаарышкан янзы-бүрү айтырыг-

ларга шын хары болгаш уран күсселде дээш мөөрейге эң хөй очкону алып турган. Чартык чыл эртерге, башкылар болур бешкикурсчулар башкы болур адынга төлептиг болуп, бо мөөрейге тиилеп кааннар.

С.А.Сарыг-оолдун 95 харлаанынга тураскааткан чечен чогаал неделязынга болган мөөрейлерге хүндүлүг жюри кежигүннери, профессор Д.С.Куулар, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин даргазы Ч.Ч.Куулар, В.Көк-оол аттыг хөгжүмши театрының артизи, Санкт-Петербурктун театр академиязының доозукчузу Сайдаш Монгуш болгаш тыва аас чогаал болгаш литература кафедрасының башкылары "Тиилелгеже чүткүл", "Көрүкчүнүн сонургалы" деп тускай шаңналдарны база тывыскаан.

Студентилернин чечен чогаал неделязынга идепкейлиг киржилгезин жюри онзалап демдеглээн болгаш кежигүнү бүрүзү 95 харлап турар чогаалчының ажыл-чорудулгазына үнелди берип, боттарының солун сактышкынарнын студентилерге чугаалап берген. Ылаңгыя Степан Агбаановичинин өөнүн ээзи Мария Давыдовна-биле баштайгы ужуражылгазын, чогаалчыдан арга-сүмө ап, хөй чылдарның дургузунда эдержип келгенин дугайында Черлиг-оол Чашкырмаевичинин сактышкынын уруглар аажок улуг сонургал-биле дыннап, келир үеде өөреникчилеринге дамчыдар кылдыр ыяк сактып алганнар.

Профессор Доржу Сенгил-ович Куулар чогаалчының ынакшыл лириказына, допчу-даа бол, илеткел-сайгарылганы кылган. "Чымчак салгын", "Чараш карак", "Хомудал" дээн ышкаш шүлүктөрүн бижиттинген төөгүзүнүн дугайында чугаалап тура

ол мынча дээн: — 1925-40 чылдарда тыва чогаалда ынакшыл дугайында сөс чок. Ынакшыл лириказын эгелээн-не улустар — Сергей Пюрбю биле Степан Сарыг-оол. "Ошкап", "куспапкан" деп сөстөр дээш безин эге баштайында олар шынгы хемчээдип турган таварылгалар турган.

"Хомудал" деп шүлүкте (сөөлүнде аныктар аразында неперээн ыры апарган "Он сес харга четпейн чорааш...") кижилерин аразында хууда харылзааларының дугайында бижип турар. Чогаалчы боду мынча дээр чораан. Ол үеде ол театрга директорлап турган: "Ынчан ырак-узак суур-сумуларны кезип чорааш, уран чүүлге салым-чаянныг, чараш арын-шырайлыг, дурт-сынныг кыстарны тып, театрга эккеп алырывыска өөренип эгелеп чорааш, оозун ара каап, өгленип-баштанып чоруй баары кайы хөй турган". Ынчанга аңаа хараадаан сеткилин база анык уругларга ол өөредиг болзун дээн күзелин ол шүлүкте чогаалчы илереткен.

Бо айтырыг бөгүн безин хүннүн чугула айтырыгы болуп артпышаан-дыр. Аныктарның өөредилге, эртем-билигже чүткүл чок, мергежил чедип албай-на өгленип-баштанып алып, ажы-төлдүг апаар. Ажыл-агый ол тыппас. Оон түннелинде муңгарап-кударааш, арага-дарыже сундулар.

Бо бүгүдөн чүнү түннеп чугаалап болурул дээрге, Степан Агбаанович Сарыг-оолдун чогаалдары мөңгө амыдыралчы болгаш дириг. Бөгүн, даарта болгаш каш-даа чылдар эртсе, ону чон номчуур, сонургар, сайгарар, өөренир. Ынакшаан оолдар, кыстар оон шүлүктөрүн номчуп, мага ханып, «чалгынналыр». Оларның бирээзи бо.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЫНАКШЫЛ

Изиг ышкаш соок-даа дүне оожургал чок, Ийи караан шимдинместеп, уйгун каалса, Чанынга кээп өпей ыры болуп алгаш, Чайгап, суйбап, эргеледип ырлай бээр мен.

Даглыг черге кадыр өрү үнүсүңзе, Талдан кылган даянгыжың мени деп бил, Танывазың хары черге барзыңа-даа, Даады-ла кады чоруур хөлегең мен.

Дал дүш турда, изиг хун бооп хаара берзе, Дамырактың серинин суу бооп агып ойнаайн, Оңмас ногаан шиви, пөштүг чайлагларда Олбук ышкаш чечектер бооп чаттыла бээйн.

Чүү-даа бүгү хүреш, ишке кады тулчур Чүректерниң чаңгызынга бүзүрээр мен.

Чүгле чаңгыс: садар аажок улуг дилээм — Чүрээң оду — ынакшылың черле салба.

Бо хүннерде Тываның булуң бүрүзүндө школаларда, библиотекаларда болгаш культура одагаларында Тываның Улустун чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдун 95 харлаанынга тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер эртип турар. "Шын" солун бодунун арыннарынга база чогаалчының юбилейинге тураскааткан материалдарны болгаш оон чогаалдарын бо хүннерде парлап эгелээн.

Степан Сарыг-оолдун ады тыва чогаал-биле тудуш. Ол ат чок болза, тыва чогаал база турбас-даа ийик. Тыва дылывысты, тыва чаңылдары-высты, езулалдары-высты, тыва мөзү-бүдүжүвүстү ылап билип алып бода-зыңза, Степан Агбаановичинин чогаалдарын, шүлүктөрүн, шүлүглелдерин, оон өлүм чок "Аңгы-оолдун тоожузун" номчуп ал. Ында тывалар деп кымнарыл дээрзин каракка

көзүлдүр бижип каан. Өгбелеривистиң чүү дээш сагышсырал чораанын, хөрек-чүрээ өйүп келирге, чүү деп ырлажып чораанын оон билип ал. Анык тыва оол, кыс эрткен чүс чылда канчаар ынакшып, ынакшылын канчаар илередип чораанын, оларның ынакшылга шынчызын, камныын оон өөренип ал. Тыва Республика деп күрүневистиң төөгүзү база ында.

С.А.Сарыг-оол бөгүн-даа бистиң аравыста. Эртенин-не тыва радио оон "Байлак чуртунун" аялганы-биле бистерни кыйгырып эгелээр болгай. Ынчангаш ол бистерден кажан-даа ыравас. Ону бо арында материалдар база бадыткаар дээрзинге идегел, бүзүрел-биле парладывыс. Анык-өскөн чогаалчыны магадал, сонургал, номчуп чорда, ол бистиң аравыста болбайн канчаар!

Кадыгбай хем. Өвүр — Торгалыг.

ТЫВЫЗЫК, ЧАРАШ

(С.Сарыг-оолдун чогаалдарында черлер аттарының кыска анализи)

Дыл эртемнеринин доктору Д.С.Кууларның Тываның хостуун ырлап ханмаан чогаалчы дээни С.А.Сарыг-оолдун чогаалдары черлер аттары-биле дыка байлак. Ук черлер аттары янзы-бүрү талалары-биле кичээнгейни хаара тудуп турар.

Филология эртемнеринин кандидаты, доцент Б.К.Ондар Степан Агбаановичини Тываның улуг топонимизи деп турары-даа үндезинниг. Ук топонимнерин чогаалга ужу-дузанын өөренип көөр болза, дыка солун. А мен бо чүүлүмге оларның дыл талазы-биле классификациязын кылып сорулганы салдым.

С.Сарыг-оолдун топонимнерин илередип турар утказының аайы-биле болгаш тургустунган аргазыны-биле бөлүктөп болур. Мында ону гидронимнер болгаш кургаг черлер аттары деп ылгавайн турар.

1. Лексика-семантиктиг бөлүктери, азы илередип турар уткалары: а) чүвениң чүвелиин илередип турар черлер аттары эң хөй таваржып турар: Торгалыг, Даштыг-Хавак, Бестиг-Ажык, Хүлдүг-Өдек, Сайлыг-Хем, Сөөктүг-Өдек... б) чүвениң өң-чүзүнүн көргүскен черлер аттары: Ак-Хем, Кызыл-Шат, Ак-Кара-Суг... в) чүвениң бир чүведен хамаарылгалың көргүскен топонимнер: Дуруг-Баары, Дытчан-Аксы, Хачы-Оруу... г) чүвениң туружун илередип аттар: Ары-Амырак, Өвүр-Амырак... д) чүвениң хүлээлгезинин аайы-биле аттары: Одаг-Шиви, Саң-Салыр... е) чүвениң шынарын илередип топонимнер: Дус-Даг, Өскүс-Даг, Мозур... ж) даштыкы хевирин бир чүвеге демейлээнинден тывылган ат: Чүрек-Тей.

Үстүндө топонимнер чингине тыва болгаш ниити түр лексикага хамааржыр. Оон аңгыда моол

дылдан укталган аттар база илерээн. Успа — гидроним, моол дылда "увс — ойт-сиген" деп сөстен укталган. Чоза — хем ады. Эрги моол дылда "жосо — шивит" деп сөстен алдынган.

2. Тургузуунун аайы-биле бөлүктери.

1. Синтаксистиг арга: а) чүве адынга чүве адының немешкенинден тургустунган аттар: Дус-Даг, Морзук-Үнгүр, Одаг-Шиви, Кыйыг-Дыт, Чүрек-Тей... б) чүве адынга кылыг сөзүнүн каттышканындан тургустунган: Саң-Салыр, Аът-Чуглур... в) демдек адынга чүве адының немешкени: Ак-Хем, Өскүс-Даг, Кош-Терек, Адыр-Тей.

2. Морфологтуг арга: а) чүве адынга чогаалдылга кожумааның немешкенинден тургустунган аттар: Торга + лыг, Баглааш + тыг. б) бичеледип, чассыдар кожумактарның чүве адынга немешкени: а) кадыг + бай. в) кылыг сөзүңге чүве ады чогаалдыр кожумактың немешкени: Шаала + аш.

3. Морфолог-синтаксистиг арга. Бо эң неперенгей арга болуп турар. Оон модели мындыг: чүве ады + демдек ады = чүве ады. Хүлдүг-Өдек — хүл + дүг + өдек; Даштыг-Хавак — даш + тыг + хавак дээш, оон-даа өске.

Ниитизи-биле алырга, С.А.Сарыг-оолдун чогаалдарында кирип турар топонимнер янзы-бүрү уткаларны илередип, аңгы-аңгы аргалар-биле тургустунуп турары көстүп келир. Ук топонимнер чогаалга чүгле болушкуннарнын болуп турар черин, девискээрин айтып, медээлээринден аңгыда, дыл эртеминге шинчилел материалы, чиг эт болуп турарын база демдеглээри чугула.

Орлан НОРБУ,
ТКУ-нун студентизи.

Ажыглалда чаа автоорук

ЧОННУН ДИЛЭЭ-БИЛЕ

Кызыл—Хову-Аксы аразында автооруктуң чаа участогун ажыглалга киригени Чеди-Хөл кожуунун чурттакчыларына өөрүнчүг болушкун болган. Автооруктуң эрги участогу Чал-Кежиг суурнуң арты-биле, Элегес хемниң үер алып черин таварыштыр чоруткан турган. Бо чылдың июль айның төнчүзүнде болган улуг үер-халап автооруктуң ол кезээн машиналар аргыжар аргажок кылдыр үрегдээн турган. Ылаңгыя кышкы үеде даглыг черниң тургузуу нарын болганындан оруктуң ол кезээ-биле аргыжары кончуг айылдыг апарган.

«Тыва автоорук» эргелели (начальниги Д.Ч. Ондар) чайгы үер-халапка үрелген автооруктарны чаартып кылып талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чоруткан. Ниитизи-биле чайгы үер-халаптың республиканың автооруктарына чедирген когаралы 22 млн. рубль ажып турар. Ол оруктарны катап тургузар талазы-биле орукчулар кончуг кызымаккай ажылдаан.

Кызыл—Хову-Аксы аразында автооруктуң дорттап аргыжар 700 метр участогун «Восток» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгениң (начальниги С.В. Юсов) ажылчынары кылып дооскан. «Восток» КХЭ — кончуг күштүг техникалыг, бедик мергежилди кадрларлыг, автоорук кылып талазы-биле республикада эң шыырак бүдүрүлгелерниң бирээзи. Бо чылын олар Чадаана—Суг-Аксы аразында автооруктуң эң берге

Байырлыг ажыдышкын үезинде.

участогун кылып доосканнар. Оон-биле чергелештир Чадаана—Хандагайты аразында автоорукка 8 км автоорукту асфальтылап, Мугур-Аксы—Кызыл-Хая аразында 14 км сайлыг автооруктарны бедик шынарлыг кылып, күрүне комиссиязынга дужаганнар.

Кызыл—Хову-Аксы аразында автоорукка бир ай чартык иштинде 1900 муң рубльдин ажылдарын кылып доосканнар. Автооруктуң бедик шынарлыг кылдынганы күрүне комиссиязы демдеглээн.

Автооруктуң байырлыг ажыдышкынына Чеди-Хөл кожуундан депутат, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн, Чеди-Хөл кожуунун чагырга даргазы Н.Дартай-оол, «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги Д.Ч.

Ондар болгаш албан черлериниң өске-даа төлээлери киришкеннер. Байырлыг ажыдышкына чүве чугаалаан эштер ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты В.М. Оюннуң туруштуг негелдези, чоннуң дилээ-биле кылдынганы демдеглээннер.

«Тыва автоорук» эргелели бо чылдың планында көрдүнгөн автооруктарның септелгезин, чаартып кылырын шуптузун үезинде бедик шынарлыг кылып доозуп, ажыглалга киригеннер. Эң сөөлүнде Кызыл—Хову-Аксы аразында автооруктуң эң берге участогун кылып доосканнары бо. Чеди-Хөл кожуунун чурттакчыларының мурнундан кожуунун чагырга даргазы Н.Дартай-оол орукчуларга өөрүп четтиргениниң чылыг сестерин чугаалап, байыр чедирген.

Сергей ХЕРТЕК.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Красноярскиде күрүнениң башкы университетиниң Тывада төлээ чериниң өөредилге сессиязы декабрь 1-ден эгелеп ажылдаар. **Чедип алыр мергежилдери:** тускай (специальная) психология болгаш төөгү башкызы.

Болур чери: Кызыл, № 9 школа. Телефону 3-77-78.

«МАСТЕР» САДЫЫ
ЧАЛАП ТУР

Хүндүлүг садып алыкчылар!

Чаа чылды чараш, аяныг уткууру-биле бажыңнарны чаа эт-херексел-биле тулган кылдыр каастап, дерип алынар. Силерге эптиг, таарымчалыг болуру-биле «Мастер» садыы

улуг садыглаашкынны
организаастар:

ноябрь 24 — 30 — хевис кылыгылары болгаш линолеум;

декабрь 1—8 — электри херекселдери;

декабрь 9—16 хүннеринде бажың херекселдерин (мебель) садар.

Өртектери силерни кайгадыр.

Харызажыр телефоннары:

1-07-65, 1-03-16.

КЕШТЕР САДЫП АП ТУР БИС

«Саяннар-М» КХН киш, дииң кештерин садып ап турар. Адреси: Кызылда Пролетарская, 238, Каменистая, 15. Телефоннар: 3-85-79, 3-84-82, 3-16-58.

Сарыг-Септе переулок

Восточный, 16.

Тел. 8-232-22-890,

Туранда 8-235-2-13-70.

КАТ-ЧИМИС ЭЛБЕК

«Обувь» баазада кат-чимис магазини.

- ары-чигири амданныг яблокту 30 рубльге;
- Фуши яблокту 30 рубльге;
- Рубин яблокту 26 рубльге;
- согунаны (1 кг) 11 рубльге садып

турар.

Организацияларга ачы-буянывысты чедирип турар бис.

Айтырар телефону: 3-05-33, 3-87-69.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Мира Сергеевна ОЮННУҢ адынга 2000 чылдың июнь 23-те Кызылдың эмчи училищези тывыскан СБ №1194849 дугаарлыг диплому читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызылдың педагогика институтун дооскаш, төрөөн кожууну Тандыга хей чылдар дургузунда школа директорлап, кожуунун өөредилге килдизин эргелекчилеп, а сөөлү чылдарда Кызыл, Танды кожуун администрацияларының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызынга ажылдап чоран чангыскурсчу эживис Лариса Бопуш-ооловна (ОЮН) ООРЖАКТЫҢ үр эвес аарааш, аар кезишкени соонда мөчээни-биле оон төрелдеринге, чоок кижилеринге, ажы-төлүнге ханы кажыыдалывысты илереттивис. Чаптанчыг чараш, талантылыг, эрес-кежээ, хүндүлээчел, биче сеткилдиг эживистин омур-кевири чүрээвиске мөңгөде артар.

Эштери Мария Күжүгет, Клара Куулар, Зоя Чооду, Светлана Балчыр база башкызы профессор Д.С.Куулар.

Хоочун чогаалчы, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Виктор Биче-оолович Саган-оолдуң өөнүн ишти, күш-ажылдың хоочуну

Иргит (Доортай) Долаңзаевна
САГАН-ООЛДУҢ

аар аарааш мөчээни-биле оон уруг-дарыныга, чоок кижилеринге Тываның Чогаалчылар эвилели, эш-өөрү ханы кажыыдалды илередип тур.

Гонконгта
айыылдыг
аарыг
тывылган

Гонконгтуң 400 ажыг уругларында вирустуг гастроэнтерит тывылган. Баштайгы таварылганы эрткен неделяда эге школаның өөреникчилериниң аразындан илереткен.

Вирустуг гастроэнтерит дээрге хырын болгаш чингешейүндүнүн аарыы. Амгы үеде база бир дөрт чаш оон аараан. Оларның дөгезин ангылаан. Вирустуг халдавырын болдур-базы-биле Гонконгта чуртакчы чонга медээлеп дыңнадыр шугум ажылдап эгелээн.

СООК ДУЖЕРГЕ
СООДУКЧУ...

Ындыг харын, соок дүжерге соодукчу херекчок апар. Бо үеде Россияның болгаш Моолдуң сеткили шаараш сайгарлыкчылары эът болгаш дириг малга контрабанда сезонун «ажыда» бээрлер.

2003 чылдың ноябрь 16-дан 17-ниң дүнезинде «Перевал 2003» деп тускай операция үезинде Тываның Каайлы албанының болгаш Сибирийн Каайлы эргелелиниң Чөөн Сибирийде дүрген хөделир тускай отрядының ажылдакчылары Өвүр кожуунун Ак-Чыраа суурнуң бир чурттакчызы танывазы моол хамаатыдан 2 аът садып алган чанып орда, туткан.

Бо херекти истеп кээрге, моол сайгарлыкчы каайлы контролюн оюп эрткеш, 2 аътты чиик өртекке садыпканы илерээн. Караңгы

дүжүп кээрге, тыва сайгарлыкчы баш удур дугурушканын езугаар ийи аътты 2600-2600 рубль-биле садып алган. Оон чанып ордаш, туттурган.

Россияның бо хамаатызы административтиг хажыдышкына хамаарышкан харысалганы хүлээр азы каайлы чурумун хажытканы дээш бараанын (бо удаада ийи аъдын) хавыртпышаан, оларның өртөөниң ийи хемчээлинге торгаал төлээр.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының пар-
лалга секретары.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7473. Чагыг 139.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрткеттинген. Бүрткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыялаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.